

ԱՐՒՄ. Կարիեյաճ

ՐԱՖՖԻՆ ԵՎ ԻՐ ՌԵԱԿՑԻՈՆ ՔՆՆԱԴԱՏԸ

Րաֆֆին ակտիվ կերպով արձագանքել է XIX դարի 80-ական թվականներին հայ բուրժուական դեմոկրատիայի հասարակական-գաղափարական որոնումներին: Տաղանդավոր այդ վիպագրի աշխատությունների մեջ կան բազմաթիվ միամիտ մտորումներ, հապճեպ հայտարարություններ, հակասական երանգներ: Նրա մեծածավալ «Կայծեր» վեպի մեջ աչքի են ընկնում ազգայնական-ոռմանտիկայի շեշտը և այդ ոռմանտիկայի հետ կապված հետադիմական տենդենցները: Նկատելի կերպով համակերպվելով հինօրյա պատգամներին, նա անհրաժեշտ չափով հաշվի չի առել, ի միջիայլոց, սուլթանական բռնապետության դեմ ծառացող թյուրք ժողովրդի ուրույն դիրքորոշումը: Սակայն և այնպես, նույնիսկ իր թերություններով աչքի ընկնող այդ երկասիրության մեջ մենք տեսնում ենք պրոգրեսիվ խոհեր առաջադրող առաջավոր վիպագրի խոհուն դիմաստվերը:

Րաֆֆին այդ վեպում կերտել է թյուրք կառավարության, հայ կղերականության, հայ վաշխառուների, հինօրյա հայ դպրոցի նշանակալից նկարները: Ռեալիստական անողոք գույներով է նա ցուցահանել արեմրության կապիտալիստական երկրների էքսպանսիային օժանդակող կաթոլիկ և բողոքական միսիոնարների դազրելի կերպարները: Վեպի որոշ հատվածները կազմելու ժամանակ նա ազդվել է առաջավոր ոուս վիպագիրներից: «Կայծերի» վերջին հատվածներից մեկում նկարված «Համրի» պորտրետը համենայն դեպս կարող է գրավել մեր առանձին ուշադրությունը: Ամենեվին պատահական չի կարելի համարել այն, որ այդտեղ Րաֆֆին ոչ միայն դրվատում է սիրիայան վաղեմի ռեալիստիկոներին, այլև աշխատում է այդ կերպարը դարձնել հայրենի ժողովրդի կուլտուրական զարգացմանը նվիրված հայրենասեր մարտիկ ...

Կասկածից դուրս է, որ 70—80-ական թվականներին Րաֆֆու հակասական հայեցողյան շեշտված հատկանիշները պետք է առանձին ուժով աչքի ընկնեն: Հայ պարբերական մամուլի մեջ ցրված հոդվածներն ու ակնարկները ցույց են տալիս, որ «Կայծեր» վեպը ստեղծել էր հասարակական մեծագույն ռեզոնանս մտավորական շարքերում: Հայ հասարակության, առանձնապես, դեմոկրատական խավերը 80-ական թվականներին հանդես են եկել որպես «Կայծեր» վեպի շատ ակտիվ ընթերցողներ: Վեպի անմիջական տպավորության ներքո հայ մամուլի էջերում բռնկվել են սուր վեճեր: Կղերական-պահպանողական «Մեղու Հայաստանի» լրագրի աշխատակիցներից մեկը՝ Հայկունին գրել է մի շարք քննադատական հոդվածներ: Դատարիետելով Րաֆֆու հայեցողությանը և առաջադրելով ռեալիստիկ պատգամներ, կղերական այդ գործիչը ոչ միայն իր և իբր ընկերների հայացքներն է արտահայտել, այլ միաժամանակ անուղղակի կերպով բացահայտել է Րաֆֆու գաղափարախոսության որոշ կողմերը:

Ահա այդ ամենն էլ թելադրում են մեզ, մոտենալ հինօրյա ռեակցիոն այդ հայ հրապարակախոսի շատ ուրույն իդեոլոգիայի բնութագրմանը:

1

Հայկունին՝ Իաքովի խոշոր նավթատերերի շրջանում հայտնի ավագ քահանա Գեղամյանն է: Ժամանակին նա բարձր է գնահատվել պահպանողական շրջաններում՝ որպես ռեոլյուցիոն հոսանքների հակառակորդ: Ռեակցիայի տարիներին նա հրատարակել է բաղժաթիվ հրապարակախոսական հոդվածներ «Հովիտ» կղերական ժուռնալի էջերում: Նա հրապարակել է նաև մի շարք պատմական պուբլիցիստական ուրվագծեր:

Կուլտուրական շինարարության բոլոր բնագավառներում հայ ժողովրդի հեգեմոնը, ըստ Գեղամյանի, պիտի լինեն միայն հայ եկեղեցին: Հիմնավորելով այդ տեսակետը, նա չի սքողում իր վերապահ գիրքը ցարական կառավարության նկատմամբ և միշտ էլ բնորոշվել է, որ չի կարող ձայնակցել ռուսական օրիենտացիան պաշտպանող գործիչների ուղեգծին:

Սակայն, իր պատմական ակնարկների մեջ նա ոչ թե ցարական կարգերի դեմ էր ծառանում, այլ ցարիզմի կողմից մշակված եկեղեցական քաղաքականության դեմ: Նա գտնում էր, որ ցարական կառավարության բացասական գիրքը անկախ քաղաքականություն կիրառող հայ կաթողիկոսների և հայ եկեղեցու հեգեմոնիան պաշտպանող կղերական ինտելիգենցիայի նկատմամբ, խանդարել է հայ կուլտուրայի զարգացմանը:

Միևնույն ուղեգիծն էին պաշտպանում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի ղեկավարները: Կաշտպանելով կղերականության հեգեմոնիան և եկեղեցու միջոցով կառուցվող «ազգային կուլտուրայի» արմեքները, այդ լրագրի ղեկավարները, գրվատելով առևտրական-գրամատիրական հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին, աշխատում էին կուրացնել և հիմարացնել միամիտ իրենց ընթերցողներին առաձգական և կեղծ դեմոկրատական գեկլարացիաներով:

Իսֆիին հայ պահպանողականների համար ամենից առաջ ավատական կարգերի և ֆեոդալականացած եկեղեցու դեմ ծառացող գործիչ էր Աշխարհիկ և դեմոկրատական կուլտուրայի ավանդները պաշտպանող Իսֆիին քննադատվում էր որպես եկեղեցականության և կրոնական դավրոցների ռեսերվ թշնամի: Վերջապես Իսֆիու կողմից առաջադրվող ռուսական օրիենտացիայի պաշտպանությունը սերտորեն կապակցված էր ռուսական առաջավոր և դեմոկրատական կուլտուրայի պաշտպանության հետ: Կղերական գործիչները չէին կարող լոյալ գիրք բռնել եկեղեցու հեգեմոնիայի դեմ ծառացող և աշխարհիկ-դեմոկրատական կուլտուրայի պատգամները պաշտպանող վիպագրի նկատմամբ:

Երբ լույս են տեսնում Բաֆֆու «Խենթը» և ուրիշ գործերը, վիպագրի շեշտված հայեցողությունը դառնում է ամբողջ ևս կտրուկ: Ահա ինչու, հասկալես, այդ նոր էտապումն էլ սկսվում է Բաֆֆու դեմ կազմակերպված ինտենսիվ արշավը:

«Խենթը» գրված էր ռուսական օրիենտացիան պաշտպանող և ռուսական բանակի ազատադրական դերը հիմնավորող առաջավոր մտածողի գիրքերից: Այդ էր վեպի հիմնական դոմինանտը և հենց այդ դոմինանտն էլ թելադրում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի աշխատակցին կովի ելնել

Րաֆֆու դեմ: Ձգտելով «խելքի բերել» Րաֆֆու միամիտ և էնտուզիաստ ընթերցողներին՝ Հայկունին 1881-ին տպագրում է «Սենթի» քննադատությանը նվիրված իր ընդարձակ հոդվածաշարքը (սեպտեմբերի Հայաստանի, 1881, № 183): Ավելի ևս կտրուկ ու մոլեգին է դառնում Հայկունու ելույթը «Կայծեր» վեպի հրատարակությունից հետո: Նոր վեպը շատ կարճ ժամանակվա ընթացքում ստեղծել էր ընթերցողների լայն շարքեր: Լիրերալների ճանաչված գաղափարախոս Լեոն էր սեպտեմբերի Հայաստանի վերջին հատուկ հոդված (սեպտեմբերի, 1883, № 118—119):

Բռնկվում է շատ սուր բանավեճ: Հայկունին սեպտեմբերի Հայաստանի լրագրի էջերում տպագրում է իր հոդվածաշարքը (սեպտեմբերի Հայաստանի, 1883, № 31, 37, 39): Քիչ հետո՝ սեպտեմբերի Հայաստանի էջերում գետեղվում է Փալստոսի (Րաֆֆու) ընդարձակ հոդվածաշարքը (սեպտեմբերի, 1883, № 141—146—148, 150): Նորից հանդես է գալիս միևնույն Հայկունին, որը քննադատելով Րաֆֆուն, առաջադրում է պահպանողական հոսանքի պատգամները (սեպտեմբերի Հայաստանի, 1883, № 104—109, 112, 113, 115, 117) ... Այդպիսով մի տարի շարունակ երկու ամենահայտնի հայ թերթերի էջերում գետեղվում են ընդարձակ հոդվածներ և շարունակվում է շատ սուր բանավեճը:

Հայ ընթերցողների լայն շարքերը մասնակցում են այդ բանավեճին: Ինքը՝ Հայկունին արձանագրում է, որ Րաֆֆու վեպերը սրտատրոփ կարդում էին գաղափարական հեռու վայրերում:

Ամբողջ այդ աղմուկն ու իրարանցումը ստիպում են հայ պահպանողականներին մոբիլիզացիայի ենթարկել իրենց ուժերը և կազմակերպել Րաֆֆու դեմ հասարակական կոմպանիա: Նրանք գտնում են հովանավորներ և բաժնի խոշոր կապիտալիստների շարքերում: Վերջապես տպագրության է հանձնվում Րաֆֆու դեմ ուղղված հոդվածների ժողովածուն և նշվում այդ հրատարակության հատուկ դաստիարակչական նշանակությունը:

Այդ ժողովածուն լույս է տեսել Բաքվում 1884-ին՝ Սեյադ Ամիրյանի հրատարակությամբ: Գրքի վերնագիրն է՝ «Րաֆֆու «Կայծերը». մատենախոսություն...»:

Սեյադ Մելքումյան-Ամիրյանը 20-ից քաղկացած այդ ժողովածուն կցել է հատուկ ներբողագիր՝ ուղղված կաթողիկոսական ընտրության Շամախու թեմական պատվիրակ Սարգիս Տեր-Միքայելյան-Վարչամյանցին: Սեյադ Ամիրյանը գրում է այդտեղ, որ իր նպատակն է՝ պաշտպանել հայ եկեղեցու ճշմարտության սկզբունքները մարդոքսական խաբեությունից և ցնորական հարվածներից...»:

Բացի այդ ներբողից, ժողովածուի մեջ գետեղված է բժիշկ Արամյան-դի նամակը (գրված 1883-ի դեկտեմբերի 19-ին): Արամյանցը գրում էր Սեյադ Ամիրյանին, որ ինքը մեծ հետաքրքրությամբ էր հետևում Հայկունու գրություններին և որ Հայկունու պատասխանները առանձին բավականություն էին տալիս իրեն... Վերջին, — գրում է բժիշկ Արամյանցը, — իմ խիղճը ոչ մի տեսակ չարամիտ կամ թեթևամիտ գրվածից այնպես վիրավորված չէր, ինչպես Րաֆֆու «Կայծեր»-ից: Մեր սրտին անբուժելի ցավ էր, որ Րաֆֆու գողտրիկ գրչի նման մի ճարտար գրիչ ... շարժվում է անմիտ և անմասն անցնեցիկների համար՝ եղծելով և աղավաղելով...»:

Շատ կտրուկ կերպով շեշտելով, որ Րաֆֆու հայրենասիրական

եռանդը պարուրում են ցնորքների և զառանցանքների տեղեկացիաները, բժիշկ Արամյանցը միաժամանակ ճիգ է անում բնութագրել Րաֆֆու հասարակական դեմքը:

Շրաֆֆին,—նշում է նա,—ծափահարում է ռամկամիտ ամբոխի խոստացած բռնակալությամբ:

Արամյանցի համար Րաֆֆին ոչ միայն «հերետիկոս» է, այլ նաև դեմոկրատիայի գաղափարախոս: Բատափետելով հերետիկոս վիպագրին, Արամյանցը գրում է, որ այդ հերետիկոսը «պատրաստ է ամեն ռուպե եղծել, հարվածել այն, ինչ որ մարդկային բանականությունը դարերի ընթացքում ստեղծել է (դեմոկրատիայի) բռնակալությունը սանձելու համար...»:

Այդպիսի բնույթ էր կրում բժիշկի խրատական գրությունը: Րաֆֆու վեպի ընթերցողը՝ նկատում է նա, ուսմիկն է: Այդ ուսմիկ ամբոխը գայթակղվում է, երբ կարգում է վեպը: Նետելով այդպիսի մի երկու սենտենցիաներ, բժիշկ Արամյանցը ի վերջո դիմում է Ամիրյանցին և որոշակի կերպով ընդգծում, որ նրա մատենախոսական հոդվածների ժողովածուն կարող է մեծագույն հարված հասցնել «ամեն տեսակ անմիտ, անհիքթ և վնասակար մտքեր ու գաղափարներ» տարածողներին: Առանձին զայրույթով է Արամյանցը հիշատակում Րաֆֆու վեպի այն տողերը, որոնք մոռալ գույներով էին բնութագրում հայ վանականներին:

Շուշ տեսակ եղծանելի ներկերով նկարագրված էր այս պատկերը և որքան հանդուգն հանձնապաստանությամբ, որ նենգությունը անպատեհ և անիմանալի կը մնայ...»: Մի քանի անգամ Արամյանցը մոլեգնորեն դատափետում է «հերետիկոսական» մտքեր արծարծող վիպագրին: Շրաֆֆին եղծում է պատմությունը, աղավաղում է նորա իմաստը, նենգում է փաստերը:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայկունի-Գեղամյանի հոդվածների ժողովածուի հրատարակությունը կոլեկտիվ մի ձեռնարկություն էր և, ըստ էության, կազմակերպված մի ելույթ: Րաֆֆին այս անգամ խարաղանվում էր որպես «ռամկամիտ ամբոխի բռնակալության» գաղափարախոս և որպես կոնսերվատիվ պատգամներին սուր հարվածներ հասցնող մի դեմոկրատ գրող:

Սեյադ Ամիրյանցի, բժիշկ Արամյանցի, Վարչամյանցի, դրանց կողքին կանգնած ժողովածուի բաժանորդների հիմնական միտքը շատ պարզ էր: Ժողովածուն պետք է սթափեցներ «գայթակղեցուցիչ» մտորումներով տարվող երիտասարդներին: Եթե մեծ նավթային քաղաքում Րաֆֆին հետևողներ չունենար, եթե կապիտալիստական այդ քաղաքի շատ ուրույն իրականության մեջ ոուս առաջավոր գրականության արձագանքները (Շնորհ և Շանհեթեթ) գաղափարները) հետևողներ չունենային, ինչ իմաստ ունենա անտեղի և ավելորդ իրարանցում ստեղծել: Ի վերջո Հայկունի-Գեղամյանի բոլոր հոդվածները լավ էին հայտնի ընթերցողներին: Ինչ կարիք կար մեծ ծախքեր կատարել, բաժանորդներ հավաքել, ստեղծել հատուկ դրամական ֆոնդ, նորից արտատպել ու հրատարակել հայ ընթերցողներին բավական լավ հայտնի հոդվածները...

Ժողովածուի հրատարակությունը կարևոր փաստ է և նշանակալից մի սիմպտոմ, կարելի է նույնիսկ ասել պատմական մի վավերագիր, որը անուղղակի կերպով բացահայտում է նշանակալից դեպքեր՝ հայ ընթեր-

ցողների ակտիվությունը և ապա նախապես մեծ քաղաքի հայ ընթերցողների, առաջին հերթին ուսուցիչների և գրականության նորություններին հետևող ընթերցողների առանձնահատուկ մոտեցումը Բաֆֆու նոր վեպի մեջ արծարծված գաղափարներին:

Մեծ այդ եզրակացությունը դառնում է ավելի հաստատուն, երբ անցնում ենք ժողովածուի քննարկմանը: Ամենից բնորոշն այն է, որ դատարկությունը ի Բաֆֆուն՝ ունակցիոն հայ քննադատը հնարավորություն է տալիս մեզ՝ մոտենալ նաև ի Բաֆֆու դեմոկրատական տենդենցների և պրոպրիետարի հայացքների անսխառ ճանաչողությանը...

2

Հայկունին կանգ է առնում ամենից առաջ «Կայծեր» վեպի բովանդակության վրա: Բնութագրելով վեպի իմաստը, նա հիշատակում է հիմնական կերպարները և ապա կտրուկ կերպով բացահայտում իր բացասական դիրքը: Նա իրոնիայով է նշում վեպի շատ և շատ էջերը, ծաղրում է առանձին հերոսներին, ընտրում է վեպի մեջ նկարագրված դեպքերի բնութագրման համար հատուկ ինտոնացիա...

Այսպես, օրինակ, ծանրանալով Ղարա Մելիքների ընտանիքի պատմության վրա, նա իրոնիայով գրում է. «... Բաղդի բերմամբ մնաց միմիայն Կարոն, որը մի քանի տարի Տեր Թորգիկի ղեկավարում» (չակերտները Հայկունուն են)՝ տանջվելուց հետո, վերջապես իրան հոր տանտիրոջ որսորդ Ավոյի ճանկն ընկավ—այսինքն, ընթերցող, դժոխքից ելավ գեհեանը ընկավ ...» (էջ 6):

Անցնելով մեկ ուրիշ էպիզոդի նկարագրությանը, Հայկունին, ահա թե ինչպես է շարահյուսում Բաֆֆու խոսքերը՝ «... մյուսները մնացին Հասոյի ազարակում: Այնտեղ նրանք լավ կերան, լավ էլ կոնծեցին: Կոնծարանությունը, իհարկե, առանց երգի չեղավ, թե սուր և թե լեռնորդ երգեր էին երգում ... Ես էլ ասում եմ, որ գինու մեջն է և հաշտություն ու միկներին մեջ, իսկ լուսավորյալների մեջ ազգասիրություն, այսինքն ճառարանություն ...» (էջ 9):

Ակնհայտնի իրոնիայով է հիշատակում «Մեղուի» աշխատակիցը «էջի փալանի» (Հասոյի) կարծիքները «աշխատանքի և հողի մասին» և ապա առանց կարկամելու ցինիկորեն հայտարարում է, որ այդօրինակ տողերը իրականում մերկացնում են ուսական «զեմլեվոլեցների» քողարկված կողմնակցի մտորումները: Ծաղրելով է նշում Հայկունին բանակցությունները եզիդիների ցեղապետ Միր Մասումի և ասորիների պետ Մար Շիմոնի հետ: Վեպի հիմնական հերոսներից մեկի՝ Կարոյի մասին նա գրում է. «... Վերջինս (Կարոն) եզիդիների ցեղապետի հետ արդեն դաշնակցած պրծած էին և մի քանի հինավուրց աշտարակներ էին ամրացնում: Կարոն ուներ և ամբողջ Տաճկաստանի քարտեզը (չեմ կարծում թե Կիպերտի գործարանից դուրս եկած): Ցեղապետի կշտից հայ կտրիճները գնացին մի ինչ որ «գլխի Տեր Պետրոսի տունը»:

Այսպես տենդենցիոզ կերպով է շարադրել Հայկունին վեպի որոշ էջերի բովանդակությունը: Նա գրում է, որ Բաֆֆու վեպը «մի ծրագիր է տաճկահայերի ապագա կյանքի, գործունեության ... գեղարվեստական կոչվելու իրավունք չունի»: Չնայած այդպիսի հայտարարության, նա ավելի ման-

րամասն ծանրանում է վեպի հերոսների գաղափարները, հեղինակի հայեցողության, վեպի գաղափարական առանցքի վրա:

Քննադատելով Բաֆֆուն, Հայկունին դատաւիտում է նաև առաջավոր հայ կլասիկներին: Նա գրում է, որ «Կայծերի» մեջ նշված որսորդ Ավոն Արովյանի Աղասին է, Աղայանցի Հարությունը, Պոռչյանցի Վարդը, Ծերենցի Թեոդորոս Ռշտունին կամ Թորոս Լեոնին: Այդպիսով, «Մեղուն»-ի աշխատակիցը բացահայտում է Բաֆֆու հերոսների կապը Արովյանի, Աղայանցի, Ծերենցի հերոսների հետ: Նրան՝ այդ «քննադատին» դուր չէր գալիս առաջին հերթին Բաֆֆու վեպի քաղաքացիական տենդենցիան, դեմոկրատական ուղղությունը: Հայկունին գիտավորությամբ մի քանի անգամ իրոնիայով կրկնում է «էջի փալան» խոսքը: Հինօրյա Բաքվում բուրժուաների շրջանում այդպես էին անվանում պարսիկ չքավոր համալներին և գավառից դեպի նավթային հանքերը նետվող շճած հայ գեղջուկ աշխատավորներին:

Առանձին կատաղությամբ Հայկունին կանգ է առնում վեպի մեջ նկարագրված հինօրյա «մանկավարժներին» նվիրված էջերի վրա: «... Պարոն Բաֆֆու Տեր Թոդիկը,—գրում է նա,—դա Աղայանցի Տեր Մարկոսն է, այն զանազանությամբ, որ Տեր Մարկոսի համար, ես մի օր ավագ քահանայություն և ծաղկե փիլոն կը ցանկանայի, իսկ Տեր Թոդիկի համար իմ կարծիքով, իրա հասարակ փիլոնն էլ հերիք է: Մի ուրիշ անգամ նա խստիվ դատաւիտում է Բաֆֆուն հին դպրոցի «սահանդուրժելի» նկարագրության և Տեր Թոդիկի «տենդենցիոզ» նկարագրության համար:

«Բաֆֆու հերոսները,—կարդում ենք «մատենախոսություն» մեջ,—«թոշուններ» են, միայն ոչ Հայաստանի, այլ օտար երկրների թոշունների փետուրներով ծածկված: Ասելով այդ, Հայկունին նկատի ունի առաջավոր ողես գրողների ազդեցության ներքո մշակված առանձին մտորումները և «Կայծերի» որոշ հերոսների այն գիտողությունները, որոնք ուղղված էին շահագործող դասակարգերի դեմ: Ակնհայտնի իրոնիայով և ատելությամբ նշելով հայ կլասիկների վեպերի հերոսների «վեհանձնհոգությունը» նա գրում է «... այդպիսի վեհանձնհոգություններ մենք շատ անգամ տեսնում ենք «Կայծեր»-ի գործողների մեջ ...» (էջ 22):

Բաֆֆին, ջանալով ընդգծել իր հերոսների արժանիքները, թելադրում էր դրանց արծարծել քաղաքացիական խոհեր, լինել խիզախ, նետել դիպակ-տիկական սենտենցիաներ: Բնորոշ է, սակայն, որ «Մեղուն» աշխատակցին զայրացրել էին շեշտված հերոսների միայն որոշ գաղափարները և առաջին հերթին եկեղեցու և ամիրայության դեմ ուղղված գիտողությունները: Հայկունին շատ լավ գիտեր, որ իր բոլոր խոսքերին հետևում են թե ցարական ցենզորները և թե ոստիկանական հաստատություններին զեկուցագրեր ներկայացնող պաղտնի լրտեսները: Չնայած դրան, նա «Կայծերի» հերոսներից մեկի՝ Կարոյի «ոգևորված ճառերի» նշանակության գաղտնի իմաստը ցուցահանելու նպատակով, ձայնակցում է Վատիկանի ռեակցիոն պրոպագանդիստներին և գրում է հետևյալ տողերը՝ «... հիշում եմ նմանապես մի կոմունարի այդպիսի և կարծես թե բառացի ճառը, որ տպած են Մխիթարյան վարդապետները իրանց մի թարգմանություն մեջ...» (էջ 30):

Նշանակալից այդ տողերից հետո Հայկունին գրում է. «Բայց ինչ

հարկավոր է մեզ այնքան հեռուները գնալ: Մեր մյուս գրողներն էլ այդ իմաստով ճառեր շատ ունին խոսած ...» Ավելի հեռուն նետվել դրանից հետո անհնարին էր: Հայկունին ընդգծում է, որ «կոմունարի» ճառի նման ճառեր են արտասանել նաև Արսլյանի և Աղայանի հերոսները, «... Պարոն Արսլյանի Աղասին,—այդ հրաբուխային լեռը, այդ իմաստով ճառը խոսեցավ Անիի ավերակների մեջ: Պարոն Աղայանի Արուսթունը մի այդպիսի ճառ դրեց ուրիշներին սովորեցնելու համար...» (էջ 31):

Անշալի նշանակալից են «մատենախոսության» այն տողերը, որոնք նշվում են ուրիշ գրողների մտքերը կրկնող Բաֆֆու դատավիետման համար: Ինորոշ է մանավանդ համեմատության համար բերված առանձին ֆրագմենտների յուրահատուկ ընտրությունը:

Հայկունին կանգ է առնում Պատկանյանի մի բանաստեղծության վրա և ապա գրում է, որ «կայծերի» հերոսներից մեկի՝ Հասոյի երգը շեշտված բանաստեղծության փոփոխված մի տարբերակն է: Կենսագրատելով դրանից հետո «Երկրագործի» մոտիվներ արծարծող Բաֆֆուն, և ապա բացահայտելով Բաֆֆու առանձնահատուկ մոտեցումը հատկապես աշխատանքի ներկայացուցչներին, «մատենախոսության» հեղինակը գրում է հետևյալ նշանակալից խոսքերը.

«Դարձյալ պարոն Բաֆֆու եզրդուհին երգում է, այն քաջ մարդու շապկն է դու, որ իմ ձեռքով կարեցի, արյունոտ է կարմիր ներկած, արտասուքով լվացի...»:

Շատ ուշագրավ է այն, որ հենց այդ տողերից հետո «մատենախոսության» հեղինակը խորհրդավոր տոնով և ակներև կերպով ջանալով ընդգծել Բաֆֆու կասկածելի «կապերը», գրում է՝ «... Նալբանդյանի իտալուհին էլ ճիշտ այդ եղանակով երգում էր. «Ահա, եղբայր, քեզ մի դրոշ, որ իմ ձեռքով գործեցի, գիշերները ես քուն չեղա, արտասուքով լվացի...» (էջ 33):

Հայկունին և նրա ազդեցիկ հովանավորողները միամիտներ չէին և շատ լավ գիտեին, որ Նալբանդյանի անվան հիշատակությունն անգամ կարող է լարել ցարական կառավարության «ուշագրությունը»: Ամենքին էլ լավ էր հայտնի, որ Նալբանդյանի բանաստեղծությունը քննարկվում էր որպես ուղղակիորեն պատրիստիկայի մոտիվներ արծարծող ազգային և ժողովրդական երգ: Ավելի քան ակներև էր, թե ինչպիսի զազրելի նպատակներ էր հետապնդում «Մեղու Հայաստանի» լրագրի աշխատակիցը, երբ ծանրանում էր Նալբանդյանի բանաստեղծության վրա: Ահա, ասում և ընդգծում էր այդ «քննադատը», Բաֆֆին ոչ միայն ամբոխին է մեծարել և ոչ միայն ուսմական մոտիվներ է արծարծել, այլ նույնիսկ ակտիվ կերպով արձագանքել է Պետրոպոլիսյան ամբոցի մեծ կալանավոր-ուսուցիչների մարտական երգերին...:

Անհրաժեշտ է, այնուամենայնիվ, նշել, որ Հայկունին արձանագրում էր Բաֆֆու դեմոկրատական հայեցողության հատկանիշները: Նա գտնում էր, որ «կայծերի» հեղինակը «պակաս ծառայություն չէ անում հայ ամբոխին»: Նա շեշտում էր Բաֆֆու վեպի սոցիալական էկվիվալենտը, թեև միանման դիտակետից էր մոտենում նաև Արսլյանին և Աղայանին: Բաֆֆին,— գրում է նա,— «Խուսսոյի հետևող լինելով, իդեալականացրել է իր հերոսներին և աշխատել է «դեմագոգներ դարձնել» նրանց: Հայկունին ճիշդ է

անում ի միջի այլոց հաստատել, որ Բաֆֆու «մի շարք մաքերը բոլորովին հակառակ են ՎՇակա-ի քարոզածներին»:

«Բաֆֆին, — գրում է նա, — շատ ավելի հեռուն էր գնում, քան 'Իրիզոր Արծրունին: Բաֆֆին, օրինակ, գրվառում էր պայքարի և սրի նշանակությունը և խստիվ դատափետում ավետարանի ծուրը պատգամները: Նրա վեպի հերոսները — ռազմական ծեր թոգիկի խորին տգիտությունը և նույնիսկ ժողովրդական հարսի այդ դպրոցի կործանումը պահանջում...» (էջ 46, 47): Շտրաուսի և Ռենանի նման զարգացած աստվածաբաններին ուրույն գիրքորոշումը հաշվի չէր առնում Բաֆֆին և ինչպես Հայկունին է ընդգծում, — կովի էր ելնում կրոնական բոլոր գրքերի դեմ: Հակառակ այդ ուղեգծին, ՎՇակը ասում էր՝ աշխարհաբարի վերածնեցեք. ս. գիրքը, տվեք ժողովրդի ձեռքը, թող կարգա և հոգով ու սրտով բարձրանա, վսեմանա — լույս, լույս...»: Դատափետելով այդպիսի մոտեցումը՝ Բաֆֆին պնդում է՝ «ձգեցեք, շուտ մի կողմ ձգեցեք այդ միտքը, ճնշող և սիրտ թուլացնող գրքերը — խավար, խավար...» (էջ 46—47):

Մեծագույն ատելությամբ է Հայկունին նշում Բաֆֆու այն դիտողությունները, որոնք ուղղված էին հոգևորականության և հայ դրամատերերի դեմ: «Բաֆֆու հենարանը, — գրում է նա, — ամբոխն է» (էջ 57): Անհրաժեշտ է, «մի ճաշակ տալ մեր վիպասանի ոչ միայն փողոցային լեզվի, այլև լրբենի ազդեցության հետ մի ազգի ամբողջ դասակարգերը ուսումնասիրելու սրբազան գործումը» (էջ 58 և այլն):

Բանից դուրս է գալիս, որ Բաֆֆին գրել է ժամանակին՝ «մեր դրամատերերը, սկսած առաջին ամիրայից, ավագակներ են և ապրում են ժողովրդի արյունով և քրտինքով»: Բաֆֆու կամքով — ավագակներ են անվանվել «թե՛ հայ դրամատերերը, թե՛ հայ եկեղեցականները (սկսած պատրիարքից մինչև վերջին հայր սուրբը)»:

Բաֆֆին, հիրավի, անողորմ ուսուցիչական գույներով է նկարագրել իր «կայծեր» վեպի մեջ հինօրյա հայ մենաստաններից մեկում կուտակված վանականներին: Բավական է միայն համեմատել Բաֆֆու նկարագրությունը Ջուլյի «Հուրդ» վեպի որոշ էջերի հետ, որպեսզի ականքի դառնա նրա հակիրճ, ուսուցիչական ականարկի արտասովոր ուղղությունը: Մոռյալ այդ պատկերը հիրավի կարող եր բնութագրվել որպես «կղերապաշտ վեղարավորներին» դեմ ուղղված շատ անողորմ հարված: «Մի մոռանաք, — գոչում է Հայկունին, — որ ձեր այդ պատկերով դուք վեր եք առնում և ծեփում քրիստոնեական եկեղեցվո պատն ի վեր եւ քրիստոսի պաշտոնի երեսն ի վեր...» (էջ 61):

Քիչ հետո, անցնելով վանական «խեղճերին» նկարագրությանը, Հայկունին մոլեգնորեն գրում է, որ իդուր է Բաֆֆին «մի ամբողջ ազգի դարավոր սրբությունները խեղակատակության և եղևնագործության որջեր շինել...» (էջ 62):

Բնորոշ է այն, որ հայ կրոնականներին քննադատող Բաֆֆին հենց դրա համար շատ անակնկալ կերպով դառնում է «հայ Պուշկին» և «հայ Միցկևիչ»:

Ինչպես տեսնում ենք՝ Վեղու Հայաստանի լրագրի աշխատակցին լավ էին հայտնի Պուշկինի և Միցկևիչի կյանքի ու գործունեության զգալի մասերը: Ինչ կարիք կար, — գրում է Հայկունին, — հիշատա-

կել, թե Հայաստանում, չկա գոնե մեկ ժողովրդական դպրոց, իսկ վանքերի և եկեղեցիների թիվը չափազանց մեծ է: Խնչ իմաստ ունի պոլսահայ ամիրաների թազգավնաս գործունեությունը՝ դատափետումը կամ հիշատակությունը:

«...Պարոն Բաֆֆու միակ դեղը,—կարգում ենք ամատենախոսություն» մեջ,—հայտնությունն է—դա դեղ չէ, այլ դա այն ատրոֆիա ներվորումն է միայն, որով Չերնիշևսկու երևելի բժիշկները—Պետերբուրգի բժշկականության տուգերը,—կամենում էին բժշկել Կատերինա Վասիլևնային: Պարոն Բաֆֆին, անշուշտ գիտե, որ օրիորդը այդ ատրոֆիա ներվորումով չը բժշկվեցավ» (էջ 70):

Ի վերջո Հայկունին նորից առաջարկում է Բաֆֆուն—«չը ջլատել բարոյական այն օղակները, որով մի ազգի դասակարգերը մեկվմեկու հետ միացած են ամբողջ դարերի ընթացքում...» (էջ 71):

Երկրորդ անգամ Հայկունին Բաֆֆու դեմ է ելնում ութ ամիս անց: Նա ինքը նշում է, որ «փոքրագի մարդիկ» նետվել են իր դեմ «շուրիք ու բամբուկներով»: Ապա ջանալով արդարացնել իր քայլերը, նա նկատում է, որ ակնարկելով առանձնապես Բաֆֆու վեպի «ծրագրային նշանակությունը» ինքը նպատակ չի ունեցել լրտեսի դերը կատարել: «Ես «Կայծերին» ծրագիր չեմ անվանել, այլ իրը (կվազի) ծրագիր: Ես նմանապես նրա հերոսներին չեմ համեմատել այն անձանց հետ, որոնք—ամի ամբողջ աշխարհ սգո մեջ թողին»:

Փավստոս-Բաֆֆին շատ կտրուկ կերպով դատափետել էր իր «քննադատին»: «Երբ աններելի համեմատություն է արվել, որ եթե մատնություն չանվանենք, կատարյալ զրպարտություն, չարամիտ բամբասանք պիտի համարվի»: Փավստոսը Հուդայի հետ էր համեմատում մոլեգին իր «քննադատին»: «Արդյոք... Հուդայի համբույրով չէ մերձենում պարոն Բաֆֆին դեպի մեր հարգելի վրպասանները...» (էջ 98): Հիրավի, Հայկունին, համեմատելով Բաֆֆու հերոսների գաղափարները ոուս ուկրաինացիների՝ Ժելյարովի, Կիրալչիչի գաղափարների հետ, հանգես էր եկել իրականում բավական զազրելի դերում: Ինքը Հայկունին, համենայն դեպս, լավ գիտեր, որ շատ դժվար է կողք-կողքի շարել ոուս և հայ հինօրյա գործիչներին, որ երկու տիպի գործիչների գաղափարները ստեղծվել են տարբեր պայմաններում և զանազանվում են միմյանցից բավական որոշակի կերպով: Ջանալով արդարացնել իր վարքագիծը, նա առանձին ծանոթագրության մեջ գրում է հետևյալ տողերը.

«Ես հո չեմ ասում, թե պարոն Բաֆֆին «Կայծերում» էլ այնպես է վարվել, ինչպես մի ժամանակ, «Խենթում», ուր Չերնիշևսկու Վերա Պավլովնայի երազը իրան Վարդանի բերանն էր դնում...»:

Իր «բացատրությամբ» Հայկունին իրականում հաստատում էր իր դեմ ուղղված մեղադրանքների ճշտությունը: Փավստոսը, ի միջի այլոց, որոշակի կերպով գրում է, որ Հայկունին ցանկացել է զնառ հասցնել Բաֆֆուն և մատնություն է արել՝ հիշատակելով Չերնիշևսկու ազգանունը, նշելով, որ Բաֆֆին իր վեպերը գրել է Չերնիշևսկու ազգեցության ներքո: «Հայկունուն պետք է հայտնի լինի, որ Չերնիշևսկու հիշյալ գիրքը Ռուսաստանում արգելված է և հեղինակը անհայտության մեջն է ապրում... Ինչ նպատակ ունի պարոնը, որ մեր անմեղ գրականության վրա տարածում է այս տեսակի կասկածներ...»:

Ինչպես էլ մենք չգնահատենք այդ պոլեմիկայի բնույթը, մենք չենք կարող, իհարկե, անուշադրությամբ մատնել այն, որ Հայկունին նպատակ է ունեցել սաստել Չերնիշևսկու հայ ընթերցողներին:

Այդպես է եղել նրա իրական նպատակը: Նա դիտավորությամբ էր նշել ուսուցչի ու գեմոկրատ Չերնիշևսկուց հեռու կանգնած Բաֆֆու գաղափարական կապակցությունը Չերնիշևսկու հետ: Նա դիտավորությամբ է հիշատակում Չերնիշևսկու ազգանունը ռեակցիայի այն տարիներին, երբ մեծ ուսուցչի ու գեմոկրատի անունը չէին վստահում նշել ողու ժողովուրդներին էջերում... Կիրառելով պոլեմիկայի զազրելի պրիոմները, նա այնքան էլ միամիտ չէր և ձգտում էր ահաբեկման մեթոդով խափանել Չերնիշևսկու ազդեցությունը:

Շատ խիստ նետովում է Հայկունին նաև իր օրերի հայ գեմոկրատ թղթակիցների, առանձնապես հասարակական խոցերը մերկացնող թղթակիցների դեմ: «Ամեն մարդ,—գրում է նա,—դատավոր, խրատատու և քննիչ է դարձել: Ամենքն էլ Ուլիպոսի նման մի-մի աստուածներ են եղել: Շարունակ շանթեր է, որ տեղում է և՛ կաթողիկոսի, և՛ սինոդի, և՛ առաջնորդի ամեն մի բարեգործ անձի ու հիմնարկության վրա: Ամեն բան ոտքից դուրս քննվում, խորտակվում և ջախջախվում է»: Նորից այդ տողերի մեջ մենք նշմարում ենք որոշակի ակնարկ՝ հայ գեմոկրատ գործիչների ելույթների մասին:

Մոտենալով Արծրունուն «դելիկատ» կերպով, Հայկունին Բաֆֆուն խարազանում է անսահման ատելությամբ համակված: «Այդ գոհիկը,—գրում է նա,—հանդգնություն ունեցավ իր հեքիաթներում... սեփական ցնդարանությանց նյութ և իր ձեռքի խաղազունդ շինել ամբողջ հայ ժողովրդի անցյալը և ներկան... Բաֆֆին, —նկատում է Հայկունին,—փողոցային սրիկաների պես գործիչ է» (էջ 116), նա ամբոխի և նույնիսկ «խավար ամբոխի» մի երկրպագու է (էջ 117). վերջապես նու,—«շահախնդրությամբ տգետ ամբոխը շոշոռելով, նրան գործիք է ուզում անել չար դիտավորությամբ...» (էջ 118):

Դատափետելով սուլթանական դեսպոտիզմի քննադատներին, Հայկունին գրում է, որ վեպի տենդենցիան «վտանգավոր և անհաշիվ է տաճկահայերի համար»: Վեպի մեջ նկարագրված հայ ուսուցչի ու գեմոկրատների նրա կարծիքով, ողու ուսուցչի ու գեմոկրատների նման գործիչ են: «Եվրոպայում հեղափոխականների տեսակը բավական շատ է, սակայն եվրոպական հեղափոխականների մեջ համակրելի են միմիայն նրանք, որոնք աշխատում են խաղաղ կուլտուրական միջոցներով...» դրանք, բանից դուրս է գալիս, աշխատում են—«աչքի առաջ ունենալով ժամանակը... տիրող իշխանության հարաբերությունը և ազդեցությունը: Այդ տիպի գործիչներին ոչ մի եվրոպական տերություն չի հալածում: Կան, սակայն, այնպիսի ուսուցչի ու գեմոկրատներ, որոնք ձգտում են գլխատել թագավորներին, եղծել ժողովուրդների սովորությունները, գործադրել դժոխային գործիքներ, զրգոել ամբոխն և ապստամբեցնել: Բաֆֆու հերոսները ահա հենց այդ տիպի գործիչներ են...: Դրանք «ամբոխի» ներկայացուցիչներն են, Բաֆֆին բացի «ամբոխից», ոչ մի օգտակար դասակարգ չի գտնում: Հայ պատրիարքը, դրամատուրգը... բոլորն էլ... ցեցերի նման կպած են ժողովրդի ջանին և ծծում են նրա արյունը...» (էջ 134):

Նշանակալի դիտողություններ է անում «մատենախոսություն» հեղինակը Թյուրքիայում ապրող հայերի մասին: Շինգ դար,— գրում է նա,— տաճկահայք իսլամի մեծ խալիֆայի հյու հպատակներն են: Անցյալում այդ տաճկահայերի ղեկավարներն եղել են բարձր դասի ներկայացուցիչները: Ականավոր հայ ամիրաները՝ Պեզճյանները, Ճեզայրլյանը, Տատյանները, նպաստել են «տաճկահայերի» կուլտուրական վերելքին շատ ավելի, քան ամիրաների դեմ մարտնչող Սվաճյանները և Փանոսյանները:

«Եթե այսօր տաճկահայ ամրոլը փոքր ի շատե ձայն է հանում... ինքնաճանաչության դասերը տաճկահայ ամրոլը ինքն իրանից, իր փալանի տակ չստեղծեղ, այլ ուրիշներից, վերոհիշյալ դասակարգերից սովորեց աւ սերտեց...»: Նորից, ինչպես տեսնում ենք, ամիրաների հինօրյա այդ երկրպագուն առանձին սիրով հղումում է ամրոլի և փալանի սոցիալական տեղիները, ջանալով ընդդեմ իր վերաբերմունքը: «Ամրոլը»,— նկատում է նա,— «տաճկի հպատակների» մի հավաքույթ է: Բաֆֆին իր «Խենթի» մեջ մեծարելով ողու բանակը, իսկ «Կայծերի» մեջ դատափետելով սուլթանական դեսպոտական կարգերը, պատերազմի «արհավրալից օրերում» իրականում մեծ փնաս է հասցնում «հյու հպատակներին»:

«Մեր դարերում եվրոպական տերությունաց մեջ ամենազարգացածը, ամենից ապահովը Անգլիան է, բայց ահա քանի դար է, որ այդ երկրում ոչ մի խիստ միջոց, մի հեղափոխություն պատահած չէ: Անգլիան բոլորովին կուլտուրական խաղաղ ճանապարհով է կազդուրում ինքն իր մեջ իր ներքին ուժերը...»: Դիտավորությունամբ աղավաղելով պատմական փաստերը, ոչ մի խոսք չասելով անգլիական սոցիալական հինօրյա շարժումների մասին, նույնիսկ Չարտիստական շարժումների մասին խոսք չասելով, Բաֆֆու «Քննադատը» դրվատելով «անգլիական» լեզալ ուղեգիրը, դատափետում է ոչ միայն ռեուլյուցիոն մտքի ներկայացուցիչներին, ոչ միայն Պուշկինի, Միցկևիչի և այլ առաջավոր գրողների ուղեգծով քայլողներին, այլ նույնիսկ դրանց թեկուզ աննշան չափով ձայնակցողներին: Ամենևին պատահական չի կարելի համարել այն, որ Հայկունին փորձ է անում հենվել ավատական-ճորտատիրական կարգերի փաստաբաններից մեկի՝ տխրահոչակ սեհարյուրյակային Բուրենինի վրա:

«Այ լսեցեք, ոչ թե Կարոներին, այլ դրանց պապերին ու ծնողներին ինչպես է նկարագրում պարոն Բուրենինը իր իմաստուն հողվածում (ընդգծումն ամենուրեք իմն է—Ա. Կ.), «Այն ժամանակ (խոսքը կերմոնտովի ժամանակաշրջանի մասին է—Ա. Կ.) Ռուսաստանում առաջ եկան մի տեսակ շատ ցած և անմիտ ու դատարկ, ստորաքարշ ու անձնասեր իմաստակներ, և կամ կատարյալ անպիտաններ, որոնք կարծեցին, թե իրանք մի-մի դժոխային հերոսներ են: Միևնույն բանը կատարվեցավ և մեզ ավելի մոտիկ օրերում, 60-ական թվականներին, երբ Տուրգենևի «Հայրեր և որդիներ» վեպից հետո՝ խիստ շատացավ այն վայրենի, տգետ և հիմար իմաստակների թիվը, որոնք իրանց մի-մի Բազարով երևակայեցին, որոնք իրանց ոչնչականներ (նիհիլիստ) էին համարում...»:

Բաֆֆու «Քննադատի» հիմնական դիտակետը, ինչպես տեսնում ենք, ավելի քան պարզորոշ է: Իր սոցիալական հայեցողությունը նա ինքն է մերկացնում, խաղաղանելով «ամրոլի» գաղափարախոսներին և խնկարկելով «բարձր դասի» ներկայացուցիչներին՝ ամիրաններին, նա նշմարում է ներ-Տեղեկագիր 8—4

հակ հոսանքների սուր բախումներ նույնիսկ հեռու անցյալում՝ XIX դարի 20—30-ական թվականների իրականություն մեջ, նա ցուցադրում է հայ ժամրոխի գրողներին ուսա ժամրոխի գրողների հետ միացնող կապերը, նա լիովին գիտակցում է, որ ոուս ըմբոստ գործիչները եղել են հայ դեմոկրատիայի ներկայացուցիչների գաղափարական պայպերն ու հայրերը: Շատ պրիմիտիվ էր Հայկունի-Գեղամյանի պատմահայեցությունը, սակայն և այնպես ելնելով իր շատ պրիմիտիվ այդ պատմական հայեցության գրություններից, հինօրյա հայկական կղերական գործիչը գիտեր, որ Բաֆֆին հայ իրականության մեջ կատարել է գաղափարական մի աշխատանք, որի իմաստը չէր տարբերվում Պուշկինի, Լերմոնտովի, Միցկևիչի օրերին սկսված գաղափարական աշխատանքի նշանաբաններից: Բուրենինի համար ատելի էին Պուշկինին, Լերմոնտովին ձայնակցող առաջավոր ընթերցողները: Սկզբից մինչև վերջ ձայնակցելով Բուրենինին, Մեղու Հայաստանի լրագրի աշխատակիցը արձանագրում է առանց վարանումների, որ հայ դեմոկրատական երիտասարդության վրա մեծ ազդեցություն են թողել թե XIX դարի 20—30-ական թվականների և թե 60-ական թվականների առաջավոր ոուս գրողները: Իր առաջին հոգվածներում նա ճիգ է անում դատափետել նույնիսկ բոլոր առաջավոր հայ գրողներին: Հետագայում, սակայն, «մատենախոսություն» հեղինակը ստիպված է լինում «դելիկատ» ժեստեր նետել Արուսյանի, Աղայանի, հայ մուս գրողների հասցեին՝ ջանալով մեկուսացնել Բաֆֆուն և ուժեղացնել քննադատության կրակը միայնակ Բաֆֆու դեմ: Բավական է միայն ուշադրություն դարձնել թերթի «մատենախոսություն» առաջին և հետագա հատվածների էջերը, որպեսզի տկնհայտնի դառնա շեշտված խորամանկ ստորատեգիայի իմնական նպատակը:

Մենք դիտավորության մի շատակեցինք մեր ուրվագծի մեջ Բաֆֆու դեմ ուղղված «քննադատության» բազմաթիվ բնորոշ էջերն ու տողերը: Ինչպես էլ մենք չմոտենանք այսօր անցյալի գաղափարական բախումների լուսարանությանը, երբեք չենք կարող ժխտել այն, որ Բաֆֆու շատ ուրույն և հակասական աշխարհայեցության ճշգրիտ մեկնարանության համար շեշտված էջերն ու տողերը անպայման մեծ արժեք են ներկայացնում: Այդ էջերը թե պարզում են հինօրյա հայ պահպանողականների ելույթների իմաստն ու գրգապատճառները և թե միաժամանակ անուղղակի կերպով օժանդակում են Բաֆֆու հայեցության մի քանի կարևոր հատկանիշների պարզարանությանը:

Կասկածից դուրս է, որ Բաֆֆին հեռու էր կանգնած Ջերնիշևսկուց: Սակայն, և այնպես, անվիճելի է, որ ուսուցիչի ուսումնասիրությանը: Անվիճելի կարելի է համարել այսօր այն էլ, որ Բաֆֆուն՝ նման ընթերցողների թիվը այնքան էլ փոքր չի եղել հայ իրականության մեջ 80-ական թվականներին, որ հենց այդ ընթերցողների ակտիվությունն էլ թելադրել է նախնական քաղաքի հայ «մեծատունների» խմբակին՝ համախմբվել ու հրատարակել Բաֆֆու դեմ ուղղված «քննադատական» օրակցի ու հոգվածների ժողովածուն: